

الملخص

الكلمات المغولية المستخدمة في اللهجة التركمانية العراقية

م.د. حمدي لطيف خيرالله

جامعة كركوك/ كلية التربية للعلوم الانسانية

بدأت العلاقة بين اللغة التركية واللغة المغولية في مرحلة وحدة اللغات اللطانية التي تدخل ضمنها اللغات التركية والمغولية والمانجو- طنغوز والكورية واليابانية، وتتشرك هذه اللغات في مميزات لغوية من حيث البناء وترتيب عناصر الجملة، وتعد اللغة المغولية من اقرب اللغات اللطانية الى اللغة التركية، اذ عاش الاتراك والمغول جنبا الى جنب لفترات طويلة ما ادى الى تأثر اللغتين ببعضهما، وقد تمثلت مظاهر هذا التأثير بوجود كلمات مشتركة بين اللغتين.

تنشد هذه الدراسة متابعة الكلمات المغولية المتداولة في اللهجة التركمانية العراقية التي تأثرت هي الاخرى باللغة المغولية ولاسيما بعد التوسع المغولي واحتلالهم العراق واستقرار بعضهم بعد دخولهم الدين الاسلامي في اماكن يتواجد فيها التركمان داخل العراق، وبعد تشخيص الكلمات المغولية في اللهجة التركمانية العراقية قمنا بدراسة تأريخيه وذلك بالبحث عنها في المراحل التاريخية للغة التركية بدأ بالتركية القديمة المتمثلة باللغتين الاورخونية والايغورية ومرورا بالتركية المتوسطة المتمثلة باللغات القرخانلية والخورزمية والجغطابية والقبجاقية، الامر الذي اقتضى عقد مقارنة مع اصلها في اللغة المغولية وبيان اوجه التشابه والاختلاف في اللفظ والمعنى ان وجدت.

الكلمات الدلالية: اللهجة التركمانية العراقية، الكلمات المغولية، دادا، نوختا

ÖZET

IRAK TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE KULLANILAN MOĞOLCA KELİMELER

Hamdi Lateef Khairullah

٢٠١٩

Türkçe ile Moğolca arasındaki ilişki; Altay Dil Birliği döneminde başlamıştır. Altay Dil Birliği Kuramı, Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguz, Kore ve Japon dillerinin ortak bir kaynaktan geldiğini savunan bir kuramdır. Altay Dilleri arasında ses, yapı ve söz dizimi açısından birtakım ortak özellikler vardır. Bu gruba dahil edilen diller arasında Türkçeye en yakın olanı Moğolcadır. Türklerle Moğollar uzun süre yan yana bazen de iç içe yaşamışlardır. Bu yüzden iki millet birbirlerini birçok yönden

etkilemişlerdir. Bu etkileşimin başlıca belirtileri dil alanında iki dil arasında karşılıklı kelime ödünçlemelerinin yapılmasıdır.

Bu araştırmada Irak Türkmen Türkçesinde bulunan Moğolca alıntı kelimeler toplanıp art zamanlı olarak Orhon, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesi sahalalarında aranarak tespit edilmeye çalışılmıştır, daha sonra Moğolcadaki şekilleriyle karşılaştırılarak aralarında anlam ve ya şekil farkı varsa ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Irak Türkmen Türkçesi, Moğolca alıntı kelimeler, dalda, nuhta.

KISALTMALAR LİSTESİ

EAT	Eski Anadolu Türkçesi
bs.	baskı
BTS	Büyük Türkçe Sözlük Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Sözcük Varlığı → Çağbayır, ٢٠١٦
c	cilt
CC	CodexCumanicus → Grønbech, ١٩٤٢
Çağ.	Çağatay Türkçesi
çev.	çeviren
DLT	Dîvānu Lugāt'it Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin → Ercilasun, Akkoyunlu ٢٠١٤
Haz.	Hazırlayan
Hrzm.	Harezmi Türkçesi
I.Trkm.T	Irak Türkmen Türkçesi
İH	El-İdrāk Haşiyesi, İzbudak → ١٩٣٦
KE	Ḳıssaşü'l-Enbiyā (Peygamberler Kıssaları) → Ata, ١٩٩٧
Kıp.	Kıpçak Türkçesi
KK	El-Kavânînu'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye → Toparlı, ١٩٩٩
Krh.	Karahanlı Türkçesi
ME	Mukaddimetü'l Edeb → Yüce, ٢٠١٤
Moğ.	Moğolca

Orh.	Orhon Türkçesi
TZ	Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye → Khairullah, ٢٠١٥
TDAY-B	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten
Uyg.	Uygur Türkçesi

ÖZEL İŞARETLER LİSTESİ

ā	Uzun a
ē	Uzun e
è	Kapalı e
ḥ	ح
ḳ	Artdamaksıl k/ق
-	Kelimenin ilgili sahada bulunmadığını gösterir. Kelime sonundaki – ise m ekini karşılar.
~	Kelimenin her iki şeklinin de bulunduğunu gösterir.
<	Kelimenin nereden geldiğini gösterir.
“”	Kelimenin anlamını gösterir.

GİRİŞ

Türkçe ile Moğolca arasındaki ilişki, Altay dil birliği döneminde başlamıştır. Türk-Moğol dil ilişkilerinin incelemesindeki yeni fikir, alıntı kelimeleri ön plana çıkaran makale ve incelemelerin yazılmasıyla belirlenmiştir. Türk-Moğol dillerinin etkileşimi, Avrasya topraklarında Türklerle Moğolların kimi zaman yan yana kimi zaman da birbirlerinden uzak coğrafyalarda yaşamalarına rağmen yüzyıllar boyunca sürmüştür.

Zeynep Korkmaz, Türkçe ile Moğolca arasındaki dilsel ilişkiyi, iki devir içinde alınmasının gerektiğini ileri sürmüştür. Korkmaz'ın birinci devir diye adlandırdığı Altay dil birliği evresidir. Bu dönem Türkçenin Moğolcaya dil malzemesi verdiği dönemdir. İkinci devre ise Türkçeden ve Moğolcadan karşılıklı kelime ödünçlemelerin yapıldığı bir dönem olduğunu belirtmiştir (Korkmaz, ١٩٨٨: ٤٤).

Cengiz Han'ın liderliğinde başlayan Moğol hareketinin dilsel sonuçlarından birisi de Moğolcanın Anadolu, Suriye, İran sahalarında yaptığı etki ve özellikle Türkiye Türkçesi, Anadolu ağızları ve Irak Türkmen Türkçesinde görülen Moğolca unsurlardır.

Moğollar ve daha sonra Timur devrinde Akkoyunlular ile Karakoyunlular büyük guruplar Irak'a gelip yerleşir. Eski Karakoyunluların torunlarına Musul ve yöresinde bugün de rastlamak mümkündür. Timur büyük Türkmen boyu Saruluları Irak'a sürmüştür.

Bugün Erbil, Kerkük, Hanekin, Mendeli'de yerleşen Türkler bunlardan kalmadır. Bu bölgede Moğolca ve Kıpçakça unsurların da izleri vardır (Haydar, ١٩٧٩: x).

IRAK TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE KULLANILAN MOĞOLCA KELİMELELER

ağa I.Trkm.T. “köy sahibi, derebeyi; bazı soylu ailelere verilen unvan; dede ya da baba için bir hitap türü” (Hürmüzlü, ٢٠٠٣: ٥٥b); **Tarihî Türkçe:** Orh. -, Uyg. *ağa* “ağabey, büyük kardeş” (Caferoğlu, ٢٠١١: ٦); Krh. -; Hrz. KE *ağa* ~ *ağa* “ağabey, yaşça büyük, erkek kardeş” (Ata II, ١٩٩٧: ٨b, ١٤b); Çağ. *ağa* ~ *ağa* “ağabey, büyük kardeş, yaşça büyük, bey, amir, başkan” (Ünlü, ٢٠١٣: ١٤a, ٢٤b); Kıp. KK *ağa* “büyük” (Toparlı, Göçmenli, Yanık, ١٩٩٩: ٩٩a) < Moğ. *ağa* “ağa, ağabey, büyük; erkek kardeş; bey, ağa, daha yaşlı, yaşlı, saygıdeğer” (Lessing, ٢٠٠٣: ٩٥a).

babanağla- I.Trkm.T. “mırıldanmak” (Uluhan, basılmamış Türkmençe köken bilgisi sözlüğü: ١٥); **Tarihî Türkçe:** Orh. -; Uyg. -; Krh. -; Hrz. -; Çağ. -; Kıp. -; < Moğ. *babanağ-* “böğürmek, teke gibi melemek, gevezelik yapmak; dedikodu etmek; mırıldanmak, gürültü etmek” (Lessing, ٢٠٠٣: ١٠١a). Bu kelime Moğolcada fiil tabanı olarak kullanılırken, Irak Türkmen Türkçesinde isim tabanı olup +IA fiil yapım ekiyle fiil olarak kullanılmaktadır.

dalda I.Trkm.T. “güneş sığağından, yağmurdan, fırtınadan, sığınacak yer, sığınak; ihtiyaç zamanı, sığınacak, yardım istenecek insan.

dalda sına

bülbülü dalda sına

namart aslan olursa

sığınma daldasına “hoyrat” (Hürmüzlü, ٢٠٠٣: ١٢٧a); **Tarihî Türkçe:** Orh. -, Uyg. -; Krh. -; Hrz. -; Çağ. (<Moğ) “her şeyin sırtı, omuzu, arkası” (Ünlü, ٢٠١٣: ٢٧b); Kıp. -; < Moğ. *dalda* “gizli, saklı, gizlice; *dalda bayri:* gizli yer, saklanacak yer” (Lessing, ٢٠٠٣: ٣٥٨b).

daldala- ~ **dalda étmeğ** I.Trkm.T. “bir şeyi veya bir kimseyi, görünmemek veya güneş ışığından korumak için, örtü vs. ile ihate etmek, gölge etmek (Hürmüzlü, ٢٠٠٣: ١٢٧b); **Tarihî Türkçe:** Orh. -; Uyg. -; Krh. -; Hrz. -; Çağ. *daldala-* (Moğ.) “her şeyin arkasına girip, saklanmak” (Ünlü, ٢٠١٣: ٢٧١a) < Moğ. *dalda-* “saklamak, gizlemek, örtmek; bir bölmeyle ayırmak; korumak, maskeleyerek, perdelemek, peçe ile örtmek, kamufle etmek” (Lessing, ٢٠٠٣: ٣٥٩b).

daldalan- I.Trkm.T. “örtünmek, bir şeyle yüzü kapatmak, güneşten korunmak veya görünmemek için yüzü kapatmak; birisine sığınmak, birisinden güç almak.

dolāndı gün

dōndü gün

dolāndı gün

men sene (sana)daldalāndım

sene de dolāndı gün “hoyrat” (Hürmüzlü, ٢٠٠٣: ١٢٧b); **Tarihî Türkçe:** Orh. -; Uyg. -; Krh. -; Hrm. -; Çağ.-; < Moğ. *daldari-* “bir yana kaçmak, (yumruktan sakınır gibi) aniden yan tarafa kaçmak, yan tarafa çekilmek” (Lessing, ٢٠٠٣: ٣٦٠a).

em “eskiden hasta çocuklara verilen bir tür yerli ilaç” (Hürmüzlü, ٢٠٠٣: ١٤٧b); **Tarihî Türkçe:**Uyg. *em* “ilaç, tedavi vasıtası” (Caferoğlu, ٢٠١١:٧١); Krh. DL*Tem* “ilaç, deva” (Ercilasun-Akkoyunlu, ٢٠١٤:٦٣٧); Hrm. ME sadece *emçilik* “tedavi” ve *emçile-* “tedavi etmek” (Yüce, ٢٠١٤: ١١٩a); Çağ. *em* “ilaç, deva, çare” (Ünlü, ٢٠١٣: ٣٣٣b) Kıp. CC*em* “ilaç” (Grønbech, ١٩٤٢: ٨٧) < Moğ. *em* “ilaç, çare, ecza; büyü” (Lessing, ٢٠٠٣: ٤٩٠b).

küreken I.Trkm.T. “yeni evli olan erkek, güvey, damat; *yarın oral’ıntöyudu(düğünüdür) küreken olacağ; ahmed mēnim kürekēnimdi*” (Hürmüzlü, ٢٠٠٣: ٢٢٢a); **Tarihî Türkçe:** Orh. -; Uyg. -; Krh. -; Hrm. -; Çağ. *güregen* “Timur Han neslinden bir kimsenin Çengiz neslinden kız alanına denir. Kendisi padişah soyundan olup iki padişah kızını almış olan malum kişi. Bir han kızından ve bir han oğlundan hasıl olmuş yine han kızını almış şehzade” ~ *köregen*“Timur’un lakabı, damat” (Ünlü, ٢٠١٣: ٤١٠b, ٦٠٨); Kıp. -; BTS *göreğen* II “güvey, damat” (Çağbayır, ٢٠١٦: ٢٢٢٨a) < Moğ. *kürgen* “güveyi, damat, birinin kızının ya da kız kardeşinin kocası” (Lessing, ٢٠٠٣: ٧٩٩a).

maral I.Trkm.T. “dişi geyik” (Uluhan, basılmamış Türkmence köken bilgisi sözlüğü: ٥٣); **Tarihî Türkçe:** Orh. -; Uyg. -; Krh. -; Hrm. -; Çağ. *maral*“(<Moğ.) dişi geyik” (Ünlü, ٢٠١٣: ٧١٩a); Kıp. -; < Moğ. *maral* “ceylan, bir geyik türü” (Lessing, ٢٠٠٣: ٨٢٦b).

nuhta I.Trkm.T. "yular" (Hürmüzlü, ٢٠١٣: ٢٦٦a). Bu kelime tarihî Türk dönemlerinden sadece EAT'de *nohda* "gem, dizgin" şeklinde geçmektedir (Kantar, ٢٠١١: ٥٢٢b). Ayrıca çağdaş Türk şivelerinden Azeri Türkçesinde *nohta*~*nohta* "at yuları, minek hayvanlarının başına salınan kendir, kayış ve bu cür şeyler" şeklinde kullanılmaktadır (Caferzade, ٢٠١٠: ١٩٠٠a). Irak Türkmen Türkçesinde ise sadece Telafer ağzında kullanılmaktadır. < Moğ. *noqtu* "yular" (Lessing, ٢٠٠٣: ٩١٨b).

sileken I.Trkm.T.“ağızdan sızan tükürük, salya” (Hürmüzlü, ٢٠٠٣: ٣١٠a); **Tarihî Türkçe:** Orh. -; Uyg. -; Krh. -; Hrm. -; Çağ. -; Kıp. -; < Moğ. *silükey* “salyalı, tükürüklü”; *silüsün* “tükürük” (Lessing, ٢٠٠٣: ١٠٩٨a-b).

solakay I.Trkm.T. “sol elini kullanan, sol eliyle iş gören, solak” (Hürmüzlü, ٢٠٠٣: ٣١١a). **Tarihî Türkçe:** Orh. -; Uyg. -; Krh. DL*T* sadece *solamuk* “insanlardan solak

olanı, solak” (Ercilasun, Akkoyunlu, ٢٠١٤: ٨٢٨); Hrz. -; Çağ. sadece *solak* “sol, sol taraf” (Ünlü, ٢٠١٣: ٩٩٩b); Kıp. TZ *solagay* “solak” (Khairullah, ٢٠١٥: ٥٩) < Moğ. *solugay* “sol, sol taraf veya sol el; solak; sakar; bozuk, kusurlu” (Lessing, ٢٠٠٣: ١١٢٥a).

sona I.Trkm.T. “erkek ördek, göl ördek” (Hürmüzlü, ٢٠٠٣: ٣١١a); **Tarihî Türkçe:** Orh. -; Uyg. -; Krh. -; Hrz. -; Çağ. *sona* “< Moğ. erkek ördek” (Ünlü, ٢٠١٣: ١٠٠٠a); Kıp. -; < Moğ. BTS *sona* ١ [Moğ. *sona*] “erkek ördek; suna” (Çağbayır, ٢٠١٦: ٥٢٤٦b).

şülen I.Trkm.T. “Özellikle Muharrem ayında yapılan aşure, buğday çorbası” *şülen, buğdadadan yapılan birāştı* (Haydar, ١٩٧٩: ١٦٠/١٩) **Tarihî Türkçe:** Orh. -, Uyg. -; Krh. -; Hrz. -; Çağ. *şilan ~ şilen* “< Moğ. ziyafet sofrası, yemek ziyafeti” (Ünlü, ٢٠١٣: ١٠٤٦b); Kıp. İH *şölen* “ziyafet” (İzbudak, ١٩٣٦: ٤٥) < Moğ. *şülen ~ silün* “çorba, et suyu” (Lessing, ٢٠٠٣: ١٠٩٧a, ١١٧٤a).

yékke I.Trkm.T. “iriyarı, büyük, kocaman” *sen bir çenge kırt, mēnimkimin yékke ātı nece yēsen* “sen avuç kadar bir kurtsun; benim gibi kocaman bir atı nasıl yersin” (Hassan, ١٩٧٩: ١, ٤١٣); **Tarihî Türkçe:** Orh. -; Uyg. -; Krh. -; Hrz. -; Çağ. *yeke* (< Moğ.) “büyük at türü, iri, şişman at” (Ünlü, ٢٠١٣: ١٢٤٥b) < Moğ. *yeke* “yüce, ulu, büyük, geniş; ergin; çok fazla, çokça, bolca” (Lessing, ٢٠٠٣: ٦٨٨b).

SONUÇ

Bu çalışmada Irak Türkmen Türkçesinde Moğolca alıntı kelimeler, Türkçenin tarihî dönemlerinde yazılan eserler taranarak tespit edilmeye çalışılıp, söz konusu kelimelerin hangi dönemden itibaren Türkçede kullanılmaya başladığı gösterilmiştir. Daha sonra Moğolca sözlükte söz konusu kelimeleri bularak Moğolca oldukları kanıtlanmıştır.

Örneklerde görüleceği üzere bir çoğunun Çağatay döneminden itibaren Türk dilinde kullanılmaya başladığı gözden kaçmamakta; bazı kelimelerin ise sadece Irak Türkmen Türkçesinde kullanıldığı ilgiyi çekmektedir.

KAYNAKÇA

Ata, Aysu. (Haz.) ١٩٩٧. **Nāşırü'd-dīn Bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī, Kışaşū'l-Enbiyā (Peygamberler Kıssaları)**, II, Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Caferoğlu, Ahmet. ٢٠١١. **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, ٢. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Caferzade, İsmail. ١٣٨٩. **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü (Erk Sözlüğü)**, ٢. c, Tebriz: İntişarat-ı ahrar-ı Tebriz.

Çağbayır, Yaşar. ٢٠١٦. **Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Sözvarlığı, Büyük Türkçe Sözlük**, ٤. c, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ercilasun, A. Bican, Z. Akkoyunlu. (Haz.) ٢٠١٤. **Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Grønbech, K. ١٩٤٢. **Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus**, Kopenhagen: E. Munksgaard.

Hassan, Hussin Shahbaz ١٩٧٩. **Kerkük Ağzı**, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Haydar, Choban Khıdır. ١٩٧٩. **Irak Türkmen Ağzları (Metinler-İnceleme-Sözlük)**, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Hürmüzlü, Habib. ٢٠٠٣. **Kerkük Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Kerkük vakfi yayınları.

Hürmüzlü, Habib. ٢٠١٣. **Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü**, ٢. bs., Kerkük: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yayınları.

İzbudak, Velet. ١٩٣٦. **El-İdrâk Haşiyesi**, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kanar, Mehmet. ٢٠١١. **Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Say Yayınları.

Khairullah, Hamdi. ٢٠١٥. **Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye Çeviri-Fiil incelemeesi**. Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Korkmaz, Zeynep. ١٩٨٨. "Türkçe İle Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri", **TDAY-B ١٩٨٦**, Ankara: ٤٣-٥٢.

Lessing, Ferdinand D. ٢٠٠٣. **Moğolca-Türkçe Sözlük**, (çev.) GünayKarağaç. I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınlar.

Toparlı, R, N. H. Yanık, M. S. Çögenli. (Haz.) ١٩٩٩. **El-kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l- Lûgati't- Türkiyye**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uluhan, Çoban, **Basılmamış Irak Türkmen Ağzları Sözlüğü**.

Ünlü, Suat. ٢٠١٣. **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, Konya: Eğitim Yayınevi

. ABSTRACT

MONGOLIAN WORDS USED IN THE IRAQI TURKMEN LANGUAGE

Hamdi Lateef Khairullah

The relationship between Turkish and Mongolian began during the Altay Language Association period. Altay Association of Language Theory, Turkish, Mongolian, Manchu-Tungusic, Korean and Japanese language is a theory which advocates that came from a common source. Altay languages between voice and a number of structures are common features in terms of syntax. Among the languages included in this group, the closest one to Turkish is Mongolian. Turkish and Mongols lived side by side and sometimes intertwined for a long time. So in many ways the two nations have influenced each other. The main signs of this interaction are the mutual borrowing of words between the two languages in the field of language.

In this study, the words of Mongolian in Iraqi Turkmen Turkish were collected and searched for, Uygur, Karahan, Khwarezm, Chagatai and Kipchak Turkish court has tried to determine, then compared with the shapes of Mongolian has tried to explain the meaning or shape between them.

Keywords: Iraqi Turkmen Turkish, Mongolian words, dalda, nuhta.